

A N M E L D E L S E R

Bruno Latour: Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory.

Oxford: Oxford University Press 2005
(301 sider)

Den franske filosof og antropolog Bruno Latour leverer i denne sin seneste bog en systematisk indføring i den aktør-netværk-teori (ANT), som han – med kolleger som John Law og Michel Callon – er en af de førende repræsentanter for. Bogen er formidabel. Ikke alene lykkes det Latour at præsentere ANT som et sammenhængende og frugtbart teoretisk program; han gør det ydermere én gang for alle klart, at der her er tale om et decideret sociologisk alternativ til eksisterende teorier om det sociale. Og tilmed et alternativ, som efterlader den etablerede sociologi i en noget mistrøstig forfatning.

Sondringen mellem ANT på den ene side og den resterende sociologi på den anden introduceres fra starten af bogen og fastholdes som en gennemgående figur i stort set alle Latours diskussioner. Mere præcist skelner han mellem det, han betegner som "sociology of the social", hvilket er sociologien, som vi kender den, og sit eget projekt, som benævnes "sociology of associations". Naturligvis er det på sin vis urimeligt at skelne så skarpt mellem de to positioner, ikke mindst fordi hele den kanoniserede sociologi behandles som en samlet blok, trods alle indbyrdes divergencer. Latour er bevidst om, at han her maler med en meget bred pensel, og at mange sociologer givetvis vil blive stødt af hans provokerende og yderst polemiske opdeling. Når sondringen alligevel fungerer i bogen, hænger det både sammen med, at der trods alt er noget om snakken, og at han i de konkrete diskus-

sioner leverer mere nuancerede karakteristikker af de enkelte "traditionelle" sociologer.

På hvilken måde er der noget om snakken? Hvad er det, som ifølge Latour forener den sociologiske teori fra Durkheim og Weber til Bourdieu og Luhmann? I besvarelsen af dette spørgsmål foretager Latour et genialt træk, idet han griber tilbage til den store diskussion i fransk sociologi i slutningen af det 19. århundrede, debatten mellem Durkheim og Gabriel Tarde. Hvor Durkheim tilstræbte en videnskabeliggørelse af sociologien ved at udsønde samfundet og det sociale som *sui generis*-domæner, argumenterede Tarde for, at Durkheim vendte tingene på hovedet. Eller rettere: Durkheim anførte det som forklaringsfaktor, der selv behøvede forklaring. Han sammenbandede *explans* med *explanandum*. Hvor Durkheim altså repræsenterer en sociologi, der benytter samfundet og det sociale som forklaring af diverse fænomener, er Tarde ifølge Latour interessant, fordi han omvendt ønskede at undersøge, hvordan det sociale selv konstitueres. Han lagde med andre ord op til en "*tracing of associations*" (s. 5), heraf idéen om en "sociology of associations".

Grunden til, at referencen til diskussionen mellem Durkheim og Tarde er så velvalgt, er, at den viser, at sociologien meget vel kunne have fulgt et andet spor, end den faktisk gjorde. Frem for at følge Durkheims forslag, frem for altså at ende som en disciplin, som ifølge Latour forklarer det, den iagttager, med det sociale, kunne den have taget Tardes projekt op og studeret, hvordan det sociale konstant formes og genformes – af såvel sociale som ikke-sociale enheder. Latour demonstrerer med denne pointe, at hans projekt ikke som sådan er i modstrid med socio-

logien, men at det tværtimod ligger i eksplicit forlængelse af tidlig sociologisk teori (Tarde er – sammen med Garfinkel – helt klart helten i bogen, såvel som i en række af Latours øvrige nyere skrifter).

Latours sociologiske program i *Reassembling the Social* lyder i korte træk således: Vi kan ikke længere tage samfundet og det sociale for givet. Eller rettere: Vi kan ikke forklare sociale fænomener ved at henvise til et angiveligt allerede eksisterende felt, samfundet, og altså fx hævde, at "retten må forstås i sin samfundsmæssige kontekst", eller "årsagen til adfærdsmæssig afvigelse må findes i sociale faktorer". For at gentage pointen: Vi kan ikke gå ud fra samfundet og det sociale og benytte disse kategorier til at forklare sociale fænomener. Snarere handler det om at undersøge, hvorledes det sociale stables på benene. Latour foretrækker helt at opgave samfundsbegrebet og taler i stedet om *collectivities*. Og det sociale defineres som antydet:

not as a special domain, a specific realm, or a particular sort of thing, but only as a very peculiar movement of re-association and reassembling (s. 7).

Ej heller kan vi ifølge Latour støtte os til kritisk sociologi, som er den gren af sociologien, han ytrer sig allermost skeptisk imod. Han kritiserer bl.a. kritisk sociologi for generelt at indtage en bedrevidende position, hvor aktører udstyres med en falsk bevidsthed. Heroverfor fordrer han, at aktører tages alvorligt og bogstaveligt. Fx kan religiøsitet ifølge Latour ikke (bort)forklares samfundsmæssigt og kritiseres som noget dybest set irreelt, som aktørerne bør frigøres fra. Snarere må man studere de religiøse og spirituelle henvisninger, aktørerne angiver, som konkrete forsøg på at skabe det sociale. Som det sikkert fremgår er Latours sociologi i høj grad en negativ sociologi, som ikke ønsker på forhånd at lægge sociale kategorier fast, men tværtimod fordrer en åben og fordomsfri kortlægning af, hvorledes det sociale skabes. På trods af

det negative program er bogen forbløffende indholdsmættet.

Indholdet af Latours "sociology of association" udfoldes i bogens to hoveddele. Den første opregner fem præmisser for en ANT-analyse: man kan ikke tage analytisk udgangspunkt i en given gruppe, men skal følge aktørernes egne aktiviteter, de spor, som deres egne skabelser og ophævelser af grupper efterlader; i handlen indgår en kompleks flerhed af aktører, som det gælder om at kortlægge; objekter (ikke-menneskelige og ikke-sociale) tager del i handlen (det sociale kan med andre ord ikke reduceres til interpersonelle relationer, kommunikation etc.); ved at fokusere på videnskabelige kontroverser bliver det klart, at sondringen mellem natur og socialitet ikke kan tages for givet; og endelig: en god ANT-beskrivelse behandler alle aktører som aktive. På baggrund heraf beskriver Latour i bogens anden del, hvorfor en sociologisk analyse hverken kan tage udgangspunkt i mikro eller makro, og hvordan ANT helt reformulerer problematikken om struktur/aktør. Desuden diskuterer han her de politiske implikationer af ANT.

Bogen er frem for alt teoretisk, så ønsker man større empiriske analyser skal man søge til Latours andre skrifter eller til anden ANT-litteratur. Enkelte empiriske illustrationer dukker dog op af og til. Det gælder fx henvisningen (s. 107-8) til Michel Callons studie af relationerne mellem fiskere, oceanografer, satellitter og kammuslinger. Her bliver det meget tydeligt, hvordan der skabes forbindelser (*associations*) mellem de enkelte aktører, at der altså skabes socialitet, på trods af at analysen inkluderer ikke-menneskelige objekter. Sådanne eksempler kan dog ikke rokke ved, at bogens centrale bidrag består af dens omfattende teoretiske diskussion af ANT som et udviklet sociologisk program. Det er først med *Reassembling the Social*, at optikken udfoldes systematisk. I disse diskussioner går Latour samtidig i rette med mange af de misforståelser, der hersker om ANT. Fx understreger han, at netværk ikke skal forstås som et domæne. I givet fald ville det blot være

et nyt begreb for det, han ønsker at erstatte. Derimod er netværk:

an expression to check out how much energy, movement, and specificity our own reports are able to capture. Network is a concept, not a thing out there. It is a tool to help describe something, not what is being described (s. 131).

Til slut en stilistisk ros, som i virkeligheden fortjener en fremtrædende plads i karakteristikkene af værket. *Reassembling the Socialer* ekstremt velskrevet og morsom, og fremstillingen er på mange måder tiltalende ukonventionel. Fx afsluttes bogens første del af en længere hypotetisk dialog, hvor en studerende spørger en ANT-professor til råds om teoriens mulige anvendelighed i et konkret ph.d.-projekt. Gennem dialogen får Latour markeret og eksemplificeret mange af de pointer, han tidligere i bogen har formuleret mere teoretisk. Et finurligt lille mellem-spil.

Mange andre positive aspekter kunne fremhæves (herunder at Latour leverer en interessant tilbageskuende beskrivelse af ANT's baggrund i *science studies*). Men sagt ganske kort er bogen simpelthen noget så sjældent som en på én gang underholdende og kompleks teoretisk tekst, der tilmed formår at præsentere et overbevisende sociologisk program. Som sådan henvender bogen sig til enhver – studerende eller forsker – som er villig til at udfordre sin disciplinære skoling af et provokerende perspektiv. Og selv om man ikke køber Latours alternative sociologi, kan man finde rigeligt af stof til eftertanke og påpegning af adskillige sociologiske antagelser, som synes at kræve bedre begrundelse end hidtil.

Christian Borch
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Zygmunt Bauman: Forspildte liv. Moderniteten og dens udstødte.

København: Hans Reitzels Forlag 2005
(172 sider)

Denne bog er en historie, en fortælling, om menneskeligt spild. Den kan fortælles på flere måder. Her gengives, hvordan Zygmunt Bauman valgte at fortælle historien. Formen er delvis impressionistisk, journalistisk, når Bauman fx henviser til en oplevelse på et københavnsk galleri, til en god vens arbejdslivskarriere, hvad han har læst i *Guardian* den anden dag, eller lignende. Samtidig er den båret af henvisninger til den socialvidenskabelige litteratur og hist og her endda til lidt socialstatistik, men i tre af kapitlerne brydes denne flydende, sprogsikre og elegante fortælling af en ekskurs, som nærmest er at betragte som et klassisk videnskabeligt essay. Skrivestilen fordrer, at rigtig mange ord angives i citationstegn, som en kort måde at sigeså kaldt på. Det er vel en smags-sag, hvordan dette virker på læseren. Denne anmelder synes nok, det undertiden tager overhånd, men det skal ikke skygges for, at der er tale om en ualmindelig velskrevet og medrivende fortælling om hvordan vores klode i globaliserings-tidsalder, i dette strømmenes rum (*space of flows*), med et udtryk Bauman låner fra Manuel Castells, producerer stadig større mængder fysisk og menneskeligt spild eller affald, som oversætteren Tom Haveman, konsekvent vælger at oversætte *waste* (med en vigtige undtagelse af titlen *Wasted Lives*, som blev til *Forspildte liv*).

Konsekvensen er, at: "Vores klode er fuld." (s. 11) og "Klodens nye fyldthed er dybest set ensbetydende med en akut krise for den menneskelige renovations-industri". (s. 13) Kapitel 1 hedder: I begyndelsen var planen (org: *design*): "Den moderne æras historie har været en lang kæde af velovervejede, afprøvede, gennemførte, forfejlede eller kasserede projekter og planer" (s. 33). Planlægningens underliggende strategi og uundgåelige

følgevirksomhed er opdelingen af handlingens praktiske resultater i det "der tæller", og det "der ikke tæller", i det "nyttige produkt" og "affaldet" [i citationstegn]. Bogen igennem drages der paralleller mellem håndteringen af det materielle og det menneskelige affald, men i det følgende lægges hovedvægten på det menneskelige spild eller affald, idet det er det centrale, jf. bogens titel.

Kapitel 2 har overskriften: Er der for mange af dem? Her får vi Baumans refleksioner over migration i en post-11 september kontekst. Han viser, hvordan migranter mistænkeliggøres, når de slås i hartkorn med terrorister. Migranter og asylansøgere er kerneeksempler på det menneskelige spild, som bogen diskuterer. Men Bauman nøjes ikke med at diskutere de forskellige former for menneskeligt affald, som den flydende modernitet er leveringsdygtig i. Han diskuterer som sagt også det fysiske eller døde, materielle affald, som vi producerer, og dermed knytter han an til et tema, han tidligere har analyseret, nemlig vores nuværende samfund som et forbrugersamfund.

Kapitel 3 med undertitlen: Globaliseringens affald tager udgangspunkt i det forhold, at globaliseringen er kendetegnet ved fraværet af en globaliseret politisk offentlighed: "I det globale rum fastsættes og fraviges reglerne undervejs, og det er de stærkeste og snedigste, de hurtigste, mest ressourcestærke og skruppelløse, der bestemmer farten" (s. 81). Denne situation skaber frygt: "Uvished og lidelse affødt af uvished er globaliserings vigtigste produkter," skriver Bauman (s. 82), og han fortsætter: "Statslige magter kan stort set ikke gøre noget for at mildne, endsigse knuse uvisheden. I bedste fald kan de omdirigere den i retning af nære objekter – trække dem bort fra de objekter, de ikke kan stille noget op imod, og rette den mod dem, som de i det mindste kan give det udseende af at have kontrol over." Flygtninge, asylansøgere, indvandrere – globaliseringens affaldsprodukter – er som skabt til denne rolle. Bauman beskriver disse grupper som den globaliserede elites alter ego. Ligesom dem er de ikke-sted-

bundne, omflakkende og uforudsigelige. De står for det "strømmenes rum", hvor rødderne til menneskehedens nuværende misère findes.

Bauman hævder, at moderniteten har ændret sig radikalt i det tiår, der fulgte efter de tredive glørværdige år [*les trente glorieuse*, francophont udtryk for velfærdsstatsudviklingen umiddelbart efter 2. verdenskrig og frem til den første oliekrise i midten af 1970'erne], som med Stewart Halls ord var kendetegnet af en voksende følelse af desperation og eksklusion i store dele af den øvrige verden, affødt af synet af overflod på den ene side og afgrundsdyb fattigdom på den anden. "I løbet af det årti undergik rammerne for menneskers møde med livets udfordringer en umærkelig, men tilbundsgående forvandling, der fejede al eksisterende livsvisdom til side og fordrede en grundig revision og omkalfatring af livsstrategierne. Vi har endnu ikke vurderet det fulde omfang af denne vældige transformation." (s. 84).

På ét punkt finder Bauman dog, at vi i rigt mål har dokumentation for forandringen, nemlig den der betegnes som overgangen fra socialstaten til en strafferetlig, dømmende og kontrollerende, eksklusiv stat. Det er en stat, som er mere sikkerhedsorienteret og mere risikobevist. Loïc Wacquant citeres for, at staten trækker sig tilbage fra den økonomiske arena og begrænser sin sociale rolle til at udvide og styrke sin strafferetlige intervention. Der bliver også skarpere skel mellem dem og os, som det godtgøres med en henvisning til Ulf Hedetofts arbejde omkring ændring af grænsekontrol i Europa, hvor han viser, at grænserne bliver "asymmetriske membraner", "der tillader gennemgang indefra, men beskytter imod uønsket indtrængen af enheder fra den anden side. Der foregår en optrapning af kontrolforanstaltninger ved de ydre grænser sideløbende med en mere restriktiv politik, hvad angår udstedelse af visa i "Sydens emigrationslande" ..[Grænser] er blevet mere forskelligartede, og det samme er grænsekontrollerne, der ikke blot finder sted de sædvanlige steder... men også i lufthavne, på ambassader og konsulater, på asyl-

centre og i det virtuelle rum i form af et stærkt udbygget samarbejde mellem politi og immigrationsmyndigheder i de forskellige lande.“ [Hedetoft: *The Global Turn*, Aalborg Universitetsforlag, 2003.]

Vi er nu i en situation, hvor den (flydende) moderne livsform er globaliseret, og således er forskellen på center og periferi eller udviklede og underudviklede egne ophævet, og de moderne processer såsom ordensbygning finder sted overalt, hvorfor der overalt produceres voksende mængder af “menneskeligt” affald. Bauman foreslår, at det mest skæbnsvangre resultat af modernitetens globale triumfer er den “menneskelige affalds-renovations” akutte krise: “I betragtning af, at mængden af menneskeligt affald overstiger den aktuelle styringskapacitet, er det ikke usandsynligt, at den planetære modernitet vil blive kvalt i sine egne affaldsprodukter, som den hverken kan indoptage på ny eller destruere” (s. 88). Bauman skriver en kende desillusioneret, at den eneste blomstrende industri i “efternølerstaterne”, “der på snedig og lumsk vis betegnes som “udviklingslande”, er masseproduktionen af flygtninge” (p. 91). Han mener, at flygtninge er at betragte som statsløse, der står uden for loven, enhver lov, som en slags udstødte og fredsløse, når de bevæger sig rundt i “det globale grænselands lovløshed”. “Flygtninge, det globale grænselands menneskelige affald, er de “inkarnerede outsiders”, de absolutte outsiders, outsiders overalt og fejlplacerede overalt, bortset fra de steder der selv er “fejlplacerede” – de “ingen-steder” der ikke er afmærket på nogen landkort” (s. 100).

Anderledes for dem der er sluppet ind, eller som er blevet overflødiggjort inde fra. Til dem må der anlægges lossepladser, og det sker i storbyerne i form af det, Wacquant kalder for hyperghettoer. I modsætning til tidligere hvor ghettoerne var reservoir for undværlig arbejdskraft, er de nu lossepladser for dem, som det omkringliggende samfund ikke har nogen økonomisk eller politisk nytte af. Bauman følger Wacquant i hans argument om, at (i hvert fald) USA’s sorte ghettoer i

stadig stigende grad ligner Erving Goffmans “totale institutioner”. Han taler om “fængslificering” af kommunale boligområder, som er at ligne med interneringsområder, hvor nye projekter hegnes ind og stilles under myndighedernes og superprofessionelle vagtværns beskyttelse. Bauman lader det være et åbent spørgsmål, om der vil være mulighed for genbrug af ghettoernes menneskelige spild, når vi betragter dem i europæisk sammenhæng og betegner dem foreløbig som “mellemstationer”.

Grænselandsmetaforen står centralt i dette kapitel, som når Bauman med lån fra Jurij Lotman betegner grænselandet som et minefelt, hvor der er en til vished grænsende sandsynlighed for, at der vil forekomme eksplosioner, selvom man kun kan gætte på minernes placering, og hvornår de vil sprænge.

Igen vender Bauman tilbage til socialstatens forandring, denne gang med henvisning til Henry Giroux som mener, at den har forvandlet sig til en “garnisonsstat”, der i stadig højere grad beskytter globale, transnationale firmaers interesser, “mens den optrapper undertrykkelsen og militariseringen på hjemmefronten.” Sociale problemer bliver i stadig større omfang kriminaliseret.

Under disse omstændigheder vil enhver skillelinie mellem “affald” og “nyttige produkter” næppe forblive uantastet, skriver Bauman. Han skriver om “uvishedens spøgelse, der svæver over en verden, som er blevet til et globalt grænseland,” og fortsætter: ““socialstaten”, højdepunktet i det europæiske demokratis lange historie og indtil for nylig dette demokratis vigtigste fremtrædelsesform, er i dag på retræte” (s. 111). Dermed opløses også tilliden, “det vigtigste bindemiddel i al menneskelig samhørighed... Tilliden viger for en generel mistro” (s. 114).

I bogens sidste kapitel, affaldets kultur, slår Bauman fast, at den flydende modernitet er en civilisation kendetegnet ved overflod, overflødighed, affald og renovation! Brug-og-smid-væk forholdet illustreres inden for arbejdsmarkedet med eksemplet *Enron*, som havde det som prin-

cip konsekvent at fyre 15 pct. af arbejdsstyrken og erstatte den med nye folk.

I tidligere bøger har Bauman diskuteret den aktuelle samfundsmæssighed som forbrugersamfundet, hvilket er en udmærket karakteristik på brug-og-smid væk-logikken. Et centralt moment heri bliver gældsætning. Han citerer en undersøgelse herom for at hævde, at "gæld er ved at blive norm for middelklassen," hvori det konkluderes, at "en generel utilfredshed har gjort os meget eftergivende og utålmodige i vores hverdag. Vi vil forbedre vores liv her og nu. Derfor stifter vi gæld. Og vigtigst af alt: Det at have gæld synes ikke længere at blive betragtet som noget moralsk forkasteligt" (s. 136). Bauman gør sig derefter overvejelser over det forhold, at kreditkortfirmaer gerne overtager og "afvikler" vores gæld fra andre kreditkortfirmaer, og finder frem til, at der ingen logik er heri, men som han slutter med at skrive, så er der jo heller ingen, der har påstået, at (forbruger)samfundet, [som der står i originalteksten, s. 111] lever af logik og logisk tænkende kunder. Konklusionen er, at kredit og gæld er affaldets jordmødre, og denne rolle er den dybereliggende årsag til deres enestående karriere i forbrugernes samfund.

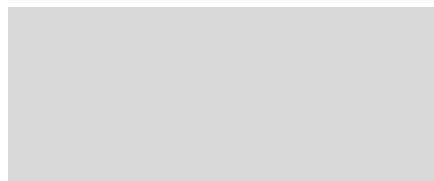
Bauman mener også at genfinde brug-og-smid-væk-kulturen i forbrugersamfundets parforhold. Statistisk set varer et parforhold i England to år, 40 pct. af alle ægteskaber ender i skilsmisse. I USA [og Danmark] er forholdet 1:2 og opadgående [og andre demografiske data støtter udsagnet, fx antal enlige forsørgere, antal enpersoners husholdninger osv.] Speed-dating ses som et andet eksempel på denne flygtighedskultur. Flygtigheden optræder også på arbejdsmarkedet, som fx i Silicon Valley hvor den gennemsnitlige ansættelsesperiode, ifølge Richard Sennett, er otte måneder.

Bogen afsluttes med en diskussion af, hvordan vores aktuelle situation er defineret som en spænding mellem den tvungne inklusion, som Orwells Big Brother overvågningssamfund repræsenterer på den ene side, og så den ligeså ubønhørlige eksklusion som reality-TVs nye

Big Brother repræsenterer: "På tærsklen til et nyt århundrede går det store spørgsmål...ud på om mennesker virkelig ikke har andre alternativer end Big Brother nr. 1 og Big Brother nr. 2: om inklusions/eksklusionsspillet er den eneste måde, menneskelivet i al almindelighed kan styres på, og om det derfor er den eneste tænkelige form, vores fælles verden kan antage eller gives" (s. 164).

Således er bogen en meget pessimistisk vurdering af den flydende modernitets tilsyneladende ubønhørlige brug-og-smid-væk kultur i alle livets forhold. Dette var historien, som Bauman valgte at fortælle den. Forhåbentligt kan der også skrives mere optimistiske historier, der kan pege på mulighederne for at (gen-)finde solidariske og længerevarende sociale relationer, således at det menneskelige spil i fremtiden ikke bliver normen, men undtagelsen.

Peter Abrahamson
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Michael Hviid Jacobsen &
Søren Kristiansen (red.):
Hverdagslivet. Sociologier om
det upåagtede.

København: Hans Reitzels Forlag 2005 (384
sider)

Hverdagslivet. Sociologier om det upåagtede er en samling artikler, som med udgangspunkt i forskellige sociologiske traditioner, repræsenterer forskellige indfaldsvinkler til hverdagslivet. Men hvad er hverdagslivet? Hvornår udtaler disse traditioner sig om hverdagslivet? Hvordan indkredser vi mere præcist disse skolers bidrag til indsigt i hverdagslivet. Redaktørerne tager ikke afsæt i en teoretisk el-

ler filosofisk afgrænsning af hverdagslivet om felt eller problematik, men anvender i stedet en bred indfaldsvinkel, som inkluderer teorier om hverdagslivets indhold og/eller analytiske perspektiver på hverdagslivet. Antologiens erkendelsesinteresse præciseres til et ønske om at bidrage til en forståelse af relationerne mellem mikro- og makroforhold, til at bidrage til sociologisk fantasi, til at forstå og forholde sig til samfundsmæssige kontekster inden for hvilke mennesker skaber mening og til at råde bod på makroteoretiske fejlslutninger for, som redaktørerne siger, så er relationen eller vekselvirkningen mellem mikro- og makro essentiel for en hverdagslivsociologi (s.11). Herefter præsenteres ni forskellige traditioners bidrag til en hverdagslivsociologi. Disse skal nu kort præsenteres. Undervejs knyttes vurderende kommentarer til de enkelte kapitler. Anmeldelsen afsluttes med nogle mere overordnede kommentarer og vurderinger af antologien.

I de første tre kapitler møder vi den tidlige Chicagokole, den amerikanske pragmatisme og den symbolske interaktionisme. Kapitlet om den tidlige Chicagokole er en systematisk præsentation af forskellige orienteringer/spor inden for denne skole. Skolen er interessant, fordi den fokuserer på spillet mellem urbanisering, immigration og hverdagsliv, studeret gennem livshistorier. Hertil kommer en mere aktionsorienteret socialforskning, som konkretiseres i en beskrivelse af settlementet "Hull house". Den systematiske gennemgang af Chicagoskolens såkaldte fire spor afsluttes med en karakteristik af samme politisk og teoretisk. Herefter introduceres vi til den amerikansk pragmatisme, pragmatismens klassikere Pierce, James og Dewey samt nye skud på pragmatismens stamme, konkret Rorty og Senneth. Kapitlet levner ikke tvivl om, at pragmatismen har noget at byde på i forhold til hverdagstænkning, men hverdagslivets verden forsvinder lidt i loyaliteten over for de pragmatiske tænkere. I kapitlet om symbolsk interaktionisme fokuseres også på klassikerne. Meads teori præsenteres, efterfulgt af en gennemgang af

Herbert Blumers udgave af den symbolske interaktionisme. Vi informeres om den symbolske interaktionismes kontekst og historie frem til i dag, og der gøres en del ud af Blumers videnskabsforståelse, og herunder hans kritik af kvantitative studier. Sidstnævnte er interessant i forhold til mikro-makroproblematikken, som tidligere er blevet fremhævet som central i hverdagslivsproblematikken, men denne problematik diskuteres ikke mere specifikt i artiklen.

En gennemgående styrke i antologien, men også kilde til en oplevelse af gentagelse er, at de præsenterede traditioner er indvævet i hinanden og inspireret af hinanden. Dette betyder fx, at Thomas & Znanieckies studie af "The polish peasant in Europe and America" diskuteres i kapitlet om den tidlige Chicagoskolen og i kapitlet om symbolsk interaktionisme, at den symbolske interaktionisme både præsenteres i kapitlet om "symbolsk interaktionisme" og i kapitlet om den tidlige Chicagoskole, og at Alfred Schutz teori både optræder i kapitlet om pragmatisme og herefter i kapitel 5, hvor det fænomenologiske perspektiv føjes til analysen af hverdagslivet. Dette kapitel med overskriften fænomenologisk sociologi indeholder en god introduktion til den husserlske fænomenologi efterfulgt af en grundig indføring i Alfred Schutz' begreber om livsverden, universer, typificeringer, relevansstrukturer, den naturlige indstilling mv. Bergers og Luckmans "Den samfundsskabte virkelighed" og etnometodologien angives som arvtagere til Schutz.

I kapitel 6 får vi en omfattende indføring i Erving Goffmans bidrag til hverdagslivets sociologi. Goffmans metaforer præsenteres og konkretiseres under overskrifterne hverdagen som drama (teatermetaforen), hverdagen som strategisk spil (spilmetaforen) og hverdagens samhandlingsritualer (ritualmetaforen) Det er Kristiansens fortjeneste, at han ikke blot får tydeliggjort Goffmans teori om den situationelle konstruktion af den sociale virkelighed, men endnu vigtigere med inspiration fra Durkheim, tydeliggør Goffmans bestemmelse af den sociale virkelighed

som en orden af moralske karakter. Kapitellet levner ingen tvivl om Goffmans relevans for analytisk indsigt i samspil mellem mennesker i det offentlige rum. Man kan savne en historisk perspektivering af Goffmans bidrag. Denne antydes med Weigerts fortolkning af Goffmans teori, som en teori om menneskers håndtering af det moderne livs fremmedgørelsesoplevelser. Goffmans teori er imidlertid baseret på konstitutteringen af en offentlig sfære over for en privat sfære. Denne gestalt er en historisk gestalt, hvilket kunne være et relevant perspektivering i forhold til Goffmans teori.

Størsteparten af de ovenfor beskrevne bidrag er systematiske indføringer i bestemte teoriuniverser, som fortæller om indholdet i hverdagslivet. Kapitlerne "Marxisme, modernitet og utopi", "Eksistentialistisk sociologi" og "Etnometologi og det absurdes sociologi" kan snarere karakteriseres som bidrag, der præsenterer et bestemt perspektiv på hverdagslivet.

I kapitlet med overskriften "Marxisme, modernitet og utopi" introduceres marxistisk inspirerede centraleuropæiske indfaldsvinkler til hverdagslivet. Som fælles for disse tilgange fremhæves, at tilgangen til hverdagslivet er båret af et politisk projekt rettet mod såvel undertrykkende som emancipatoriske tendenser i hverdagslivet samt at fokus er på den hverdaglige side af overgangen fra det præmoderne til det moderne samfund. Herefter præsenteres Simmels, Lukacs', Benjamins og Agnes Hellers indfaldsvinkler til hverdagslivet. Simmel karakteriseres som inspirator for de øvrige tænkere. Vi møder Lukacs misantropiske vurdering af kulturen og hverdagslivet og hans apokalyptiske og messianske forestillinger om en total nedbrydelse af samfundet for herigennem at nå frem et autentisk ikke-urbant prækapitalistisk samfund. Vi møder Benjamins forestillinger om hverdagslivets verden som kilde til forløsende transformationer og utopiske energier, som udspringer af det moderne hverdagslivs råstof. Og sidst men ikke mindst møder vi Agnes Hellers filosofi og teori om hver-

dagslivet som et felt, der må analyseres på sine egne betingelser samtidig med, at det også må forstås i sin samfundsmæssige indlejrethed. Hverdagslivet indeholder ifølge Heller både undertrykkende og frigørende træk gennem generering af 'kognitivt eller kulturelt overskud', som kan omsættes til former for menneskelig aktivitet, som kan åbne for "en forbedring og løftelse af artsværen eller menneskeheden generelt" (s.160). Et spændende kapitel fordi dynamikken mellem samfund og hverdagsliv er i fokus, samtidig med at hverdagslivets særlige karakter, kompleksitet og mangfoldighed fastholdes.

Helt den samme analytiske stringens genfindes ikke i kapitlet med overskriften "Eksistentialistisk sociologi". Det analytiske perspektiv er her den eksistentielle sociologis fokus på det erfarende subjekt samt forestillingen om, at dette subjekt altid er under forandring. Disse træk udfoldes til sidst i kapitlet i form af en række teser om det postmoderne selv for, som forfatteren siger, har den historiske udvikling (postmodernismen) netop bidraget til at tydeliggøre en række af de træk ved selvet, som den eksistentialistiske sociologi arbejder med. Den eksistentielle tankes evolution i et sociologisk perspektiv skitseres med henvisning til Berger og Luckman og en række amerikanske sociologer: Jack Douglas, John Johnson, Andrea Fontana, Joseph Kotarba. Endelig åbnes der for en diskussion af emotioner i hverdagslivet. Denne diskussion kunne med udfoldelse af Douglas begreb om "råværen" have været spændende, men diskussionen udfoldes ikke. I stedet inddrages en artikel af den amerikanske sociolog Candace Clark, som ikke just er eksistential sociolog. Kapitellet afsluttes med nogle interessante overvejelser omkring metoder og formidling.

I kapitlet med overskriften "Etnometologi og det absurdes sociologi" fremhæves som fællestræk mellem disse traditioner, deres fokus på den sociale orden, men med udgangspunkt i brud og kriser. Kapitellet indeholder en præsentation af den etnometnologiske tradition med fokus

på dennes teoretiske rødder, videnskabs-teori og filosofi, metoder, begreber og udvikling efterfulgt af en kort gennemgang af det absurdes sociologi, dennes rødder i fænomenologi og eksistentialisme samt dens særlige fokus på menneskers daglige kamp mod tilstande af anomi og uorden. Sammenfattende "roser" forfatteren etnometodologien og det absurdes sociologi for deres fokus på det almindelige, det minutiøse og det upåagtede, mens samme traditioner kritiseres for deres holdninger til kvantitative teknikker, for fraværet af større sociale sammenhænge i deres teorier samt for deres "undersocialiserede" menneskeopfattelse.

Antologiens sidste kapitel er en præsentation af den i Danmark relativt ukendte amerikanske tradition, samtaleanalysen og/eller konversationsanalysen. Samtaleanalysen fokuserer på interaktionens mikrounivers gennem detaljerede studier af interaktionssekvenser. I kapitlet indføres vi gennem konkrete eksempler fra dagligdagen i det sociale livs kompleksitet på mikroniveauet. Simple rutiner, som telefonsamtaler, er ikke bare rutiner, men komplekse tilvalg og fravalg. Konversationsanalysen fokuserer både på universelle og specifikke træk i udvalgte interaktionsforløb. Den karakteriseres som en form for grundforskning og som en form for konstruktivistisk behaviorisme. Den kritiseres for dens ignorance af makrokontekster, men "roses" for nyere forskningstiltag rettet mod udforskning af interaktion i forskellige institutioner.

Antologien er, som det fremgår, en omfattende indføring i en række bidrag til "hverdagssociologien". Dette er et prisværdigt initiativ. Antologiens styrke er, at den viser hvordan mange forskellige bidrag kan hjælpe os til indsigt i forskellige aspekter af hverdagslivets kompleksitet og dynamik. Hertil kommer, at vi møder traditioner, som er mindre velkendte hos danske læsere, som fx konversationsanalysen, det absurdes sociologi og eksistentiel sociologi. Når dette er sagt, oplever jeg også, at balancen mellem at introducere en række mikrosociologiske skoler respektiv at præsentere bidrag til

en hverdagssociologi til tider skrider. Mikrosociologier er relevante for hverdagssociologien, men er hverdagslivet bare mikrosociologi? Redaktørerne understreger, at spørgsmålet omkring forholdet mellem mikro- og makro er centralt for en hverdagssociologi. Derfor kan man undre sig over fraværet af fx Cultural Studies, fraværet af Henri Lefebvres hverdagslivsteori, fraværet af Thomas Leithäusers hverdagslivsteori, af Michel de Certeaus teori og af Michel Maffesolis teorier om hverdagslivet. Redaktørerne synes at favorisere amerikanske traditioner på bekostning af de kontinentale traditioner. Redaktørerne begrundet den foreliggende antologi med fraværet af en antologi, som udspringet af den skandinaviske sociologi. Derfor undrer man sig over fraværet af skandinaviske hverdagslivsforskning, fx Marianne Gullestads teoretiske og empiriske arbejder, den nordiske forskergruppen omkring det nye hverdagsliv og i den sammenhæng Tarja Cronbergs arbejder, Birthe Bech Jørgensens afhandling om hverdagslivet mv. Mange af disse arbejder tager udgangspunkt i empiriske undersøgelser og hverdagslivet som en analytisk indfaldsvinkel på mikro-makro problematikken og demonstrerer i øvrigt, hvordan hverdagslivet ikke blot kan placeres indenfor en teori. Som redaktørerne selv siger, så er hverdagslivet ikke en ting, ikke en tradition, ikke et paradigme. Det kan derfor undre, at netop de skandinaviske bidrag, som repræsenterer denne erkendelse, glimrer ved deres fravær. Man fornemmer til tider, at det styrende princip for udvælgelsen mere har været at give et overblik over mikrosociologiske traditioner end en interesse for at præsentere markante og udviklende bidrag til hverdagssociologien. Redaktørerne angiver, at de med antologien vil opdatere udviklingen fra de ældre antologier til i dag. Her kan det undre at subdisciplinen "følelsernes sociologi", en relativ ny tradition, som er yderst relevant for en hverdagssociologi, helt er fraværende, ligesom det nyere forskningsfelt omkring mobilitet og hverdagsliv ligeledes er fraværende.

Sammenfattende giver antologien et godt overblik over en række mikrosociologiske traditioner og trådene disse imellem. I det omfang, at hverdagslivssociologien er mere end mikrosociologier, savnes både i de enkelte bidrag og i antologien som helhed et nærvær af hverdagslivet som dynamisk problematik. Med dette forbehold kan antologien absolut anbefales som et bredspektret og generøst bidrag til indsigt i overvejende mikrosociologiske bidrag til analyser af hverdagslivet.

Charlotte Bloch
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Charlotte Baarts & Hanne Fredslund: Perspektivet – kvalitativ forskning i arbejdsmiljø og arbejdsliv.

København: Arbejdsmiljøinstituttet 2005
(255 sider)

Hensigten med bogen *Perspektivet – kvalitativ forskning i arbejdsmiljø og arbejdsliv* er at vise, hvilken viden et kvalitativt forskningsperspektiv bidrager med, når genstandsfeltet er arbejde, arbejdsmiljø eller arbejdsliv.

Bogen indeholder en introduktion *Forsvindingspunktet* som er skrevet af C. Baarts. Introduktionen efterfølges af 8 kapitler som alle har forskellige forfattere. Kapitel 1: *Tavsheden – inkorporeret viden og praktisk kunnen* (K. Hastrup), kapitel 2: *Fænomenet – mod et nyt arbejdsbegreb* (S. Christensen), kapitel 3: *Følelsesfællesskabet – det kvalitative interview i emotionelle felter* (B. Hauge), kapitel 4: *Processen – en metode til procesevaluering af arbejdsmiljøinterventioner* (H. Fredslund & J. Strandgaard), kapitel 5: *Brydningen – hvad er der galt med sikkerhedskulturen?* – (C. Koch & A. Richter), kapitel 6: *Magten – fra viden til væren* (J. Tynell), kapitel 7: *Tiden – en kvalitativ dimension af*

virkefeltet (H. Hastrup), kapitel 8: *Vidensbidraget – mellem fakta og subjektivitet* (C. Baarts). Endelig er bogens afslutning skrevet af H. Fredslund og L. Dahlager, og afslutningen handler om kvalitetskriterier for kvalitativ forskning.

Selvom bogens redaktører har været lektører på de kapitler, som de ikke selv er medforfattere på, fremstår bogens 8 kapitler som mangfoldige selvstændige bud på kvalitativ arbejdsmiljø- og arbejdslivsforskning. Her skal specielt rettes opmærksomhed på Hastrups første kapitel, der fordyber sig i, hvilken betydning den inkorporerede viden har for både genstandsfeltet (arbejde) og for det antropologisk feltarbejde. Beskrivelserne af de sanselige erfaringer med fiskefiletering er udfoldet på en sådan måde, at man næsten mærker de kolde glatte fisk i hænderne. Også kapitel 6, *Magten – fra viden til væren* af Tynell er interessant. Ved hjælp af Foucaults magtanalytik beskrives det, hvordan man kan føle sig personligt utilstrækkelig, når fortløbende målinger og selvevalueringer implementeres som styringsmekanismer i en IT-virksomhed. Der skrives i disse tider mange tekster, der tager udgangspunkt i autonomisering og ansvarliggørelse, men Tynells sproglighed er ikke "ødelagt" af den foucaultske terminologi – og inspirerer derfor til selvstændig tænkning.

Bogens kapitler kan læses som eksempler på *viden om* arbejdsmiljø og arbejdsliv, men sigtet er måske i højere grad orienteret mod at præsentere argumenter for den kvalitative forskningsstrategis grundlag og kvaliteter. Redaktørerne forankrer ikke deres bud på det kvalitative forskningsperspektiv i relation til eksisterende kvalitative forskningstraditioner. Der eksisterer som bekendt ikke ét perspektiv i kvalitativ forskning – men flere, og når traditioner som den fænomenologiske tradition, den hermeneutiske tradition, "Grounded Theory"-traditionen, diskursanalyse eller narrativ analyse eksempelvis ikke nævnes i bogen, bliver man lidt i tvivl om bogens position. Rent erkendelsesteoretisk må bogens perspektiv beskrives som henhørende under social kon-

struktivism. Men ordet social konstruktivism nævnes ikke af bogens redaktører, trods det at forfatterne tænker og skriver social konstruktivistisk. Jeg mener derfor, at det er en svaghed ved bogen, at den således ikke indskrives sig i de nutidige erkendelsesteoretiske positioner ved at præcisere "hvilken" form for social konstruktivism, der udfoldes. Hvis "dansen om den varme grød" mht. den erkendelsesteoretiske position har udgangspunkt i en uenighed blandt forfatterne, er det jo i sig selv interessant.

Bogen tager primært udgangspunkt (men ikke udelukkende) i det antropologiske feltarbejde som forskningsstrategi. Jeg forventede ikke en antropologisk bog om arbejdsmiljø, og når feltarbejdet er sat i højsædet, kunne det være formidlet i bogens titel eller i bogens bagsidetekst.

Bogens introduktion er en introduktion til "det perspektivseende". Med udgangspunkt i begrebet *forsvindingspunktet*, som er det punkt, der giver maleriet perspektiv, sammenligner Baarts malerkunsten med forskningsstrategien. Jeg mener ikke, at sammenligningen bidrager til at afklare og udfolde de kvalitative forskningstraditioners perspektivering. Ideen om forsvindingspunktet fremstår næsten tværtimod som belærende. Baarts skriver gennemgående om "det kvalitative perspektiv" – i bestemt entals form, hvilket jeg har svært ved at acceptere. På side 6 i introduktionen skrives, at "udgangspunktet for det kvalitative perspektiv er således spørgsmålet om, hvordan det objekt, der studeres, er blevet til det, det er". Dette er et eksempel på en generalisering. Der eksisterer vel kvalitative forskningstraditioner, som ikke prætenderer at konstruere deres objekter? En klar afgrænsning mellem de ontologiske og epistemologiske videnserkendelser præsenteres først sidst i bogen. Hastrup skriver således i kapitel 1: "Der er simpelthen grænser for, hvad det giver mening at sige om verden; og disse grænser sættes ikke kun socialt og konventionelt, men også fænomenologisk og materielt. Frem for alt må fortællingerne have resonans med den tavse, kropslige viden, også selvom denne und-

drager sig vores opmærksomhed" (side 37).

Flere af bogens kapitler er selvrefererende i den forstand, at forfatterne ikke i særlig høj grad refererer til den internationale kvalitative forskningslitteratur. Som et eksempel på denne påstand skal nævnes det afsluttende kapitel *Kvaliteten* skrevet af Fredslund og Dahlager. Kapitel, som handler om validitet og gyldighed i kvalitativ forskning, åbner ikke op for de omfattende diskussioner, som har præget forskningen i flere årtier. Forfatterne vælger i stedet at argumentere for deres egne kvalitetskriterier for kvalitativ forskning med baggrund i deres egne ph.d.-afhandlinger. Men når diskussion af kvalitetskriterier i kvalitativ forskning ikke er en ny sag, irriteres man som læser over, at de hele tiden refererer til sig selv og hinanden i stedet for at bringe diskussionen videre ud i verden.

Jeg læste det introducerende kapitel først og dernæst det afsluttende for at forstå bogens sammenhæng og ramme. Det var en dårlig idé. Det afsluttende kapitel *Kvaliteten* handler om, hvilke kvalitetskrav den forskning, der anlægger et kvalitativt perspektiv, må leve op til, for at den producerede viden kan anerkendes som gyldig. Da jeg havde læst dette kapitel, tænkte jeg på filosofen Uffe Juel Jensen, som i et kapitel i bogen *Viden og Evidens i forebyggelsen* (2005) skriver om faren ved at være mere katolsk end paven! Forfatterne præsenterer 5 kvalitetskrav til kvalitativ forskning, som ingen af de eksisterende kapitler i bogen lever op til. Det må karakteriseres som et uheldigt "stunt".

Men der er brug for de kvalitative vidensbidrag, og bogen indeholder righoldige indblik i kvalitativ arbejdsmiljøforskning.

Lone Friis Thing
Universitetshospitalernes Center for
Sygepleje- og Omsorgsforskning

Anders Fogh Jensen: Mellem ting – Foucaults filosofi

Frederiksberg: Det lille Forlag 2005 (351 sider)

Den ser ikke ud af så meget, Anders Fogh Jensens bog *Mellem ting: Foucaults filosofi*. Ikke desto mindre er det ambitiøse udgangspunkt at omfatte hele Foucaults produktion af bøger, artikler, interviews og forelæsninger for at præsentere dem som "... et samlet tankesystem". Den diskret udseende bog vil meget. Og det må siges, at bogen formår at nå rundt om mange aspekter af Foucaults værk og desuden behandler en række relaterede filosofiske strømninger, positioner og problemer. Opbygningen følger tilnærmelsesvis kronologien i de temaer, som Foucault nåede at undersøge.

Først er der et introducerende kapitel (1), som søger at markere, hvad der er Foucaults centrale anliggende, introducerer flere af hans væsentligste begreber, og kort berører Foucaults vigtigste inspirationskilder: Nietzsche, Kant, den franske strukturalisme og historiske epistemologi.

Kapitel 2 er helliget den sidste af disse, idet det søger at vise mere indgående, hvilke forbindelseslinier der er mellem Foucault og den franske historiske epistemologi repræsenteret ved Gaston Bachelard, Jean Cavaillès, Georges Canguilhem og Aleksandre Koyré. Her vises bl.a., hvordan skellet mellem ideologi og videnskab eller hverdagsoplevelse og videnskab er uanvendeligt for Foucault, idet han anskuer videnskab som en del af den samlede kulturelle (og normative) horisont, som former det videnskabelige iagttagelsespunkt. Samtidig viderefører han dog epistemologernes strategi om at indsætte det erkendende blik i historiske tankesystemer. Det, som blikket kan iagttage og erkende, er formet af tanken.

Kapitel 3 omhandler først og fremmest værket *Ordene og Tingene*. Kapitlet pointerer bl.a., hvordan Foucaults analyse er "rumlig" snarere end rent sproglig, udlægger Foucaults historiske epistemer og diskuterer hovedpointen i værket. Det moderne episteme placerer mennesket i

en paradoksalt dobbeltrolle som på den ene side opløst eller decentreret i kraft af strukturer og determinanter og på den anden side som centrum for al erkendelse. Hermed opstår subjektets evige mistænksomhed over for sin egen suverænitet.

I kapitel 4 er fokus på Foucaults arbejde med temaet om det sunde kontra det syge, eller det normale kontra det afvigende. Her vises bl.a. Foucaults inspiration fra Canguilhem og dennes forståelse af det normale og det patologiske. På den ene side skaber den medicinske videnskab sygdom som anormalitet ved at abonnere på et (ideologisk) begreb om det normale. Sygdom konstrueres som den kvantitative forskel, der er mellem tilstande i gennemsnitskroppen og afvigende tilstande. Den kliniske medicins import af et normalitetsbegreb fra det sociale muliggør hermed pædagogiserende og normaliserende indgreb i befolkningens livsudfoldelse. På den anden side vises, hvordan viden om det syge udspringer af forsøg på at styre. Hvordan en videnskab om den gale begynder med en bemægtigelse af ham. Videnskabelig begriben følger først efter social indgriben.

Kapitel 5 beskriver en række ledelsesdispositiver. Hos Foucault skrives menneskeledelsens historie gennem en række dispositiver – dvs. foreskrivende skematikker for iagttagelse, tale og handlen, som konstrueret retrospektivt synes at have virket normerende for menneskeledelsen. Dispositiver kan uddestilleres af de programmer, institutioner og teknologier, som muliggør, at bestemte styringsproblemer dukker op. Det drejer sig bl.a. om, hvordan legemet anordnes på en bestemt måde i disciplindispositivet, hvordan kønnet anordnes i det biopolitiske dispositiv, eller hvordan det usikkerhedsbringende anordnes i sikkerhedsdispositivet. Mennesket er udspændt i normerede rum, dvs. rum, som er disponeret således, at mennesket bringes til at forstå sig selv og andre på bestemte måder.

Netop betoningen af dispositivbegrebet er interessant, da dette begreb kun har fået lille opmærksomhed i dansk sammenhæng (dog fremhævet af Raffnsøe). Be-

grebet betoner, at det Foucault beskriver, er håndteringsmodeller, ikke, hvordan der faktisk har været styret eller handlet. Et dispositiv kommer til udtryk i institutioner, teknologier og diskurser, men befinder sig på et bagvedliggende eller mellem-liggende niveau. Det udsøndres som en logik, der søger at ordne relationerne mellem individer, institutioner, teknologier og udsagn. Dispositivet er altså "mellem ting".

Ikke blot Foucaults analytiske blik, men også hans kritik sætter ind på niveauet "mellem ting". Problemet er, at de moderne humanvidenskaber får det flydende og relationelle til at fremstå som fast. Foucault ser en konstant fare for, at mennesket gøres til noget bestemt, at det fastlåses i bestemte forhold. Med afsæt hos Kant siger Foucault, at mennesket trods sin umyndighed må sætte sig myndigheden som opgave. Siden kritikens fødsel har denne opgave bestået i at arbejde med grænser – at gøre tænkningens og styringens kategorier usikre. Mennesket er overdetermineret af bestemmelser, men det må sættes i stand til at gøre noget med de bestemmelser. At vise bestemmelse-ernes skrøbelighed, at forestille sig nutiden og selvet anderledes, er at spille forskydninger ind i det magtfulde, hvori mennesker konstituerer sig som bestemte subjekter.

Bogen er generelt velskrevet. Anders Fogh Jensen har udviklet sit eget sprog – en letflydende pen præget af mange illustrative eksempler og metaforer.

Vi kommer nu til indvendingerne. Bogen forekommer mig at være for bredt anlagt og kunne have vundet ved en strammere redigering. Ambitionen om at komme rundt om hele Foucaults værk samt diverse mere eller mindre oplagte inspiratorer betyder, at læseren flere steder kommer ud på nogle unødvendigt lange omveje. Forfatteren er en yderst belæst mand – bogen rummer udfoldede referencer til Comte, Hobbes, Hegel, Hume, Descartes, Durkheim, Habermas, Bourdieu, Heidegger, Popper, Sokrates, Sartre, Wittgenstein, Bachelard, Canguilhem og mange flere. Positioneringen af Foucault i det brede intellektuelle landskab er imidlertid både bogens styrke og

svaghed. Problemet er nemlig dels, at det ikke altid er indlysende, hvorfor man som læser skal introduceres til disse tænkere. Og dels medfører de mange referencer, at der sjældent bliver plads til nuancerede udlægninger af forskelle og ligheder mellem Foucault og de behandlede filosoffer.

Det første problem gælder særligt for kapitlet om den historiske epistemologi. Forfatteren argumenterer her for, at det er nødvendigt at forstå den franske historiske epistemologiske tradition. Han hævder, at denne er Foucaults vigtigste afsæt, og at den har savnet opmærksomhed på dansk grund. Måske nok. Men kapitlet præges af mange lange ekskursioner, bl.a. om relationen mellem Bachelard og Canguilhem. Man kører lidt sur i diskussioner af denne skoles særlige filosofiske tematikker, som ikke anvendes til at gøre os klogere på Foucault. Det andet generelle problem er, at de mange sammenligninger mellem Foucault og andre filosoffer nogle steder bliver så hurtige, at nuancer og vigtige forskelle udviskes. Det gælder fx for en række sammenligninger mellem Foucault og Bourdieu (s. 39, 41, 257). Det hævdes, at der "ikke er langt mellem Foucaults dispositiv begreb og Bourdieus habitus begreb. De er begge korporale skemaer for adfærd og bedømmelse af adfærd." (s. 257). Er det tilfredsstillende at sige, at både Bourdieu og Foucault beskriver dispositionering af adfærd? Forskellen mellem en sociologi (der vil forklare handling og reproduktion) og genealogien (som en filosofisk omgang med historien) tenderer mod at blive udvisket. Problemet med de hurtige sammenligninger er, at Foucault trækkes i retning af en tænkning, der er ham fremmed. Nogle steder bliver kontinuiteterne mellem diverse tænkere meget vidtspændte, fx i det lille 2 siders afsnit: "Magt og kraft: Hobbes, Spinoza, Hegel, Nietzsche og Foucault" (s. 252).

Fogh Jensen leverer generelt skarpe og tætte læsninger af Foucaults tekster. Enkelte steder kan der dog stilles spørgsmålstegn ved tolkningerne. Bogen indeholder en række pædagogiske skemaer, som opstiller Foucaults periodiseringer og transformationerne i styringsobjekter og sty-

ringsmentaliteter. Imidlertid er der med skemaerne, deres præcise årstal og afgrænsede perioder en fare for at gøre vold på Foucaults faktiske genealogier, som var præget af ombrydninger, transformationer og beskrivelser af diverse diskontinuerede og kontinuerte forløb. Foucaults genealogier beskriver ofte, hvordan en ny magtform vokser frem ved siden af en eksisterende, infiltrerer eller forbinder sig med denne, og dermed fremkalder en transformation. Det gælder fx Foucaults beskrivelse af, hvordan biopolitik og suveræn magtudøvelse sammenkobles i statsracismens strategi om at sikre visse individers sundhed og renhed ved at udrydde andre. Fogh Jensen er tydeligvis opmærksom på dette analytiske greb. Men i bogens afsluttende skema optræder der en række øjensynligt sideordnede dispositiver. Først er der retsdispositivet (fra 1400 og frem). Det suppleres af disciplin-dispositivet (fra 1700 og frem). Dernæst fremkommer det biopolitiske dispositiv (fra 1750 og frem). Så dukker sikkerhedsdispositivet op (fra 1800). Og endelig tilføjes et forsikringsdispositiv (fra omkring 1940). Spørgsmålet er, om denne skematik ikke skygger for de sammenløb, ombrydninger og forbindelser, som genealogien altid arbejder med? Det er risikabelt at anvende skemaer med skarpe linier på Foucault. Dog skal tabet af nuancer naturligvis opvejes mod den pædagogiske nytte.

Der kan desuden stilles spørgsmålstegn ved en af forfatterens tolkninger, nemlig af Foucaults syn på rettigheder på s. 316. Her anføres, at det at tildele – eller påtrykke – individer lovbestemte rettigheder skulle være endnu en fastlåsende magtudøvelse. Hertil kan indvendes, at en rettighedskategori ikke skal betragtes som et "envejs-instrument" for magten, men den, ligesom enhver diskursiv kategori, er taktisk polyvalent. "Påtryknin-gen" af en rettighed kan principielt også bruges af borgeren til at kræve, forhandle eller udvide talerummet.

Bogen er som helhed velforsynet med grundige kildeangivelser til både danske, franske og engelske udgaver af Foucaults tekster. Der savnes blot enkelte referen-

cer – til Nikolas Rose (s. 289) om "det sociales død" og til Giovanna Procacci (s. 274) om problemet med eksistensen af ulighed mellem formelt ligeberettigede.

Hvad skal *Mellem ting* bruges til? Bogen er næppe tilgængelig (og kompakt) nok til at fungere som den første introduktion. Bogen er ikke analysestrategisk anlagt – den handler ikke om, hvordan Foucaults analytikker kan anvendes konkret. Det er en filosof, som skriver – ikke en sociolog eller en historiker. Bogens styrke er netop, at den tydeliggør en række forbindelser mellem Foucault og bestemte filosoffer og strømninger, som har været hidtil delvist upåagtede i dansk kontekst. Og så rummer bogen nogle skarpe og velskrevne læsninger af hovedværkerne *Ordene og tingene*, *Overvågning og straf* og *Seksualitetens historie*. I de tematiske dele om bl.a. governmentaltitet er fremstillingen mere springende og får ikke helt så godt fat.

Mellem ting kræver nogen overbærenhed med de mange linjer, der fører én rundt om Foucaults værker snarere end ned i dem. Mine indvendinger forhindrer mig dog ikke at konkludere, at Anders Fogh Jensen har skabt en velskrevet og interessant bog, som både giver et godt overblik over Foucaults eget forfatterskab og fremhæver væsentlige intellektuelle inspirationskilder. Hermed vil bogen utvivlsomt bidrage til den dansksprogede Foucault-reception.

Kaspar Villadsen
Institut for Ledelse, Politik og filosofi
Copenhagen Business School

Claus Nygaard (red.): Samfundsvideenskabelige analysemetoder.

Frederiksberg: Forlaget Samfundslitteratur 2005 (265 sider)

Der er i de senere år her i landet kommet et ret varieret udbud af bøger om samfundsvideenskabelig metode. Den foreliggende er en antologi med en ret bred titel *Samfundsvideenskabelige analysemetoder*. Ti kapitler, i alt 265 sider, skrevet af otte forfattere, vist nok med tilknytning til Handelshøjskolen i København.

Titlen er lovende. Men allerede efter læsning af de første sider i Claus Nygaards introduktionskapitel får man bange anelser. Der åbnes med en beskrivelse af formålet med bogen, så vag og mangetydig, at man forbereder sig på lidt af hvert: bogen skal vise, "hvordan samfundsvideenskabelig forskning bedrives i praksis" (s. 9), og den kan læses med ambitioner om "at blive "klogere" på metodologi", "... om at kontrastere sig selv og sin egen forskningsmetode" og "... om at tilføre et arsenal af begreber og argumenter om samfundsvideenskabelige forskningsmetoder" (s. 10). Bogen skal desuden kunne anvendes som et "minileksikon" (s. 10) (men har desuagtet ikke engang et register).

Det næste kapitel (Per Darmer og Claus Nygaard), "Paradigmatænkning (og dens begrænsning)" giver en elementær præsentation af en version af paradigmebegrebet samt af fire udvalgte "paradigmer": positivisme, neo-positivisme, kritisk teori og konstruktivisme. Dernæst følger otte kapitler, som knytter an til forskellige aktuelle strømninger: kritisk realisme (Claus Nygaard i kapitel 3), hermeneutik (Hanne Fredslund i kapitel 4), fænomenologi (Per Darmer i kapitel 7) og forskellige varianter af konstruktivisme. Kim Klarskov Jeppesen skriver om "Regnskaaber og postmoderne ontologi", Sune Holm Larsen om socialkonstruktivisme i en undersøgelse af en bestemt concern (Triumph-concernen) og Christian Franckel og Steen Vallentin præsenterer Luh-

mann-relaterede tolkninger af projekter om hhv. EU's markedsandele og organisationsanalyser. Pia Bramming slutter af med et kapitel om "Begrebspraktik".

Der er da lyspunkter, fx i form af elementære og pædagogiske oversigter over grundtræk i kritisk realisme, den hermeneutiske cirkel og Luhmanns begreber. Bedst er efter min mening Luhmann-kapitlerne. Men skuffelserne er i overtal. Målsætningen om at vise "hvordan samfundsvideenskabelig forskning bedrives i praksis", bliver overhovedet ikke fulgt op, idet fremstillingerne oftere i stedet rummer simple filosofiske overvejelser. Der tales meget om ontologi og epistemologi, men en gennemgående svaghed er, at der mange steder skøjtes alt for letbenet henover komplicerede og væsentlige filosofiske grundlagsproblemer.

Fx indfører Darmer og Nygaard (s. 24) en sondring mellem ontologi og epistemologi i paradigmer. Men sondringen respekteres ikke, og dens velkendte og alvorlige problemer i forhold til samfundsvideenskaber diskuteres heller ikke, selvom det flere steder er oplagt. Side 39 i samme kapitel bliver nominalisme gjort til en "ontologi", og side 40 finder man følgende formulering:

Forskere med en anti-positivistisk epistemologi argumenterer for, at den sociale virkelighed er relativistisk, og at det af den grund er umuligt at forklare og forudsige udviklingen. For dem kan man ikke tale om sand og falsk viden, af den grund at den sociale virkelighed (og dermed viden om de) skal forstås med udgangspunkt i de forestillinger om den, som individerne i den sociale virkelighed har.

Der indledes her med en ontologisk påstand ("den sociale virkelighed er ..."), men straks glider man så over i epistemologiske antagelser. Hvad der i øvrigt skulle menes med den indledende påstand, er helt taget (Pia Bramming distancerer sig da også s. 232 fornuftigt nok fra den); "re-

lativisme“ defineres aldrig, og hvordan “virkeligheden“ i sig selv skulle kunne være “relativistisk“ siges ikke, så lidt som hvorfor dette skulle gøre det umuligt at forklare “udviklingen“. Hvordan kan forfatterne mene, at kritisk realisme, som Nygaard selv redegør for i næste kapitel, skulle hævde sådan noget? Dette samme gælder næste sætning. At man ikke kan tale om sand og falsk viden er muligvis rigtigt, men at påstå, at det skulle gælde for alle “anti-positivister“, er sludder; desuden, at det skulle gælde, fordi de tager udgangspunkt i individernes forestillinger om den sociale virkelighed, forbliver en gåde. Afvisningen af at tale om sand og falsk viden hævdes ikke desto mindre at gælde for alle bogens analysestrategier, idet de alle falder ind under anti-positivisme (s. 40); altså også fx Luhmann. Og kritisk realisme? Mon dog.

Selvreferenceproblemet i denne sammenhæng dukker ikke op i bevidstheden, så lidt som de mange eksempler på performative selvmodsigelser, når man taler om “viden“, “forståelse“, “forklaringer“ mv., og dette til trods for trendy og hyppige påkaldelser af refleksivitet.

Andre eksempler på misvisende formuleringer og manglende bund forekommer side 31f, hvor Weber udnævnes til positivt og omtales som om, han er både funktionalist og struktur-determinist. “Postmodernismens budskab“ er “etisk“, siger Jeppesen (s. 108), nemlig dette at man ikke må privilegere en bestemt ontologi, men det antydes ikke, hvordan den forudgående karakteristik af samfundsændringer skulle begrunde et etisk standpunkt (Jeppesen er dog langt fra alene om denne udeladelse). Indebærer postmodernisme nu en universalistisk, etisk kognitivisme? Vi får ellers flest argumenter for relativisme? Synspunktet hævdes i forbindelse med en diskussion af regnskabsvæsen, der tolkes i et meget “anti-positivistisk“, relativistisk, perspektiv. Men det nærliggende spørgsmål diskuteres ikke, om det så er i modstrid med postmodernistisk etik, og altså uetisk, hvis en domstol fx dømmes en virksomhed for dokumentfalsk, eller en skattesvindler for fejl i selv-

angivelsen, og således privilegerer en bestemt opfattelse af virkeligheden som mere sand end forbrydernes.

Bogen tilbyder en god jagtmark for dem, der søger efter eksempler på de ekstremt idealistiske og subjektivt relativistiske formuleringer, der stadig findes i en del post-strukturalistisk konstruktivisme; det ser ellers ud til at være ved at tone af (fx s. 36, s. 232), blandt andet på baggrund af skandaler om Holocaust-benægtere, fundamentalisme, kreationisme mv.

Til formål, der går ud over denne særlige jagtinteresse, kan jeg ikke anbefale bogen, skulle det have fremgået. Bogen illustrerer, at alt det med “refleksion“, “refleksivitet“ osv. nu ofte slår over til det modsatte: ureflekteret og ukritisk rutinesnak.

Heine Andersen
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Irene Levin & Jan Trost:
Hverdagsliv og samhandling
– med et symbolsk interak-
sjonistisk perspektiv.

Bergen: Fagbokforlaget 2005 (273 sider)

Det er efterhånden et årti siden, at de to anerkendte skandinaviske hverdagslivsforskere Irene Levin og Jan Trost udgav den meget omtalte og anvendte pionerbog inden for symbolsk interaktionisme *Å forstå hverdagen*. I denne bog forsøgte de at præsentere og introducere til symbolsk interaktionisme i et format, der med deres egne ord kunne vejlede dem og deres læsere i jagten på et teoretisk perspektiv, som særligt kunne bruges til at forstå hverdagen, fordi det jordnære, med deres egne ord, ofte og let kunne opfattes som for selvsagt til, at videnskaben skulle tage den alvorligt. Deres nye bog *Hverdagsliv og samhandling* er, som forfatterne angiver i forordet, en opdateret og udbyg-

get version af deres tidligere bog, og på mange måder er der måske også tale om en forbedring, som jeg vil komme ind på afslutningsvis.

Overordnet er bogen inddelt i ni kapitler, hvor det første introducerer til begrebet "symbolsk interaktionisme" udviklingshistorie og nogle af dets centrale grundbegreber som *definitionen af situationen* og betydningen af *symbolbegrebet*, der har en særlig prægning inden for symbolsk interaktionisme. Det næste kapitel gennemgår det omfattende persongalleri, der har kendetegnet symbolsk interaktionisme gennem de seneste godt og vel et hundrede år. Mest interessant i denne sammenhæng er det at læse kapitlerne om James Baldwin, Ralph Linton og Eilert Sundt, der ofte ikke indgår i de gængse amerikanske introduktionsbøger. At Sundt, der var præst i Eidsvoll og samtidig ivrig samfundsforsker, og som op igennem anden halvdel af 1800-tallet vandrede langs den norske vestkyst fra bygd til bygd og kortlagde landsbyboernes organisering, giftermål, sædelighedsvaner, boligindretning og andre demografiske forhold, skulle være symbolsk interaktionist vil måske overraske, men Levin og Trost har ret i, at han såvel metodisk som teoretisk rummede symbolsk interaktionistiske betragtningsmåder, også selvom betegnelsen "symbolsk interaktionisme" endnu lod vente 100 år med at lade sig italesætte. Kapitel 3 er en opstilling og gennemgang af begrebsarsenalet i symbolsk interaktionisme så som *spejlselvet*, *sympatisk introspektion*, *samvittighed* og *gruppebegrebet*, mens kapitel 4 indeholder en præsentation af *interaktionsbegrebet* og G. H. Meads triadiske model over interaktionsprocessen. Kapitel 5 følger op på den indledende præcisering af *symbolbegrebet* ved mere udførligt at vise, hvordan symboler specifikt forstås i symbolsk interaktionisme bl.a. i forhold til sprog og ritualer eller verbal og non-verbal kommunikation. I kapitel 6 præsenteres *rolle- og identitetsbegrebet* i symbolsk interaktionisme, mens kapitel 7 gennemgår den tidlige relation mellem symbolsk interaktionisme og aktionsforskningen/socialt ar-

bejde i form af bl.a. Hull House og settlementbevægelsen. Kapitel 8 fører læseren ind i en række empiriske eksempler fra Skandinavien på anvendelsen af symbolsk interaktionisme i sociologisk forskning, herunder om overgreb mod børn, en analyse af H.C. Andersens essay *Kejserens nye klæder* og af Lewis Carrolls *Alice i eventyrland*, mens det afsluttende kapitel 9 pointerer den omfattende variation inden for symbolsk interaktionisme – Chicago-skole, Iowa-skole, Erving Goffmans dramaturgi og etnometodologien. Man kan overveje, om de i kapitel 8 præsenterede empiriske eksempler (herunder særligt analyserne af skønlitterære essays) er de mest oplagte og velvalgte, da jeg erindrer langt mere sociologisk udfordrende studier, men de kaster trods alt lys over spændvidden i symbolsk interaktionisme, mens det sidste kapitel 9 forekommer mig noget malplaceret i bogen og burde, hvis det skulle have tjent en kategoriserende og klassificerende funktion, have været præsenteret som bogens kapitel 2 i stedet, hvilket jeg vil vende tilbage til.

Hverdagsliv og samhandling er en særdeles pædagogisk og upretentiøs bog, og dette vil jeg godt hilse velkommen – det bevirker, at bogen er meget anvendelsesorienteret og velegnet til en let og systematisk introduktion til symbolsk interaktionisme. Den er skrevet i et sprog og med nogle eksempler, som mange kan have gavn af den, og her tænker jeg særligt på helt uskoledede forskere eller studerende. Eksempelvis er anvendelsen af de ovenfor omtalte studenteropgaver om klassiske eventyr samt fortællingen om *Den grimme Ælling* i kapitel 3 som en symbolisering af et symbolsk interaktionistisk perspektiv – særligt i forhold til begrebet om *spejlselvet* – ganske pædagogisk, fordi disse eksempler viser, hvordan sociale processer fungerer, og hvordan mennesket og dets samhandling med omverdenen står centralt i disse processer.

Et par kritikpunkter er dog også på deres plads, som både drejer sig om dét, bogen ikke formår, som om dét, den faktisk formår. Noget, der overrasker læseren, såfremt man tolker dette som en in-

roduktionsbog til symbolsk interaktionisme, som forfatterne selv hævder, er, at der er en tilsyneladende meget vilkårlig og efter min mening mangelfuld henvisning til den mangfoldige og righoldige eksisterende sekundærlitteratur af såvel skandinavisk som international karakter om symbolsk interaktionisme – Lars-Erik Berg et al. (1977): *Medvetandets sociologi - en introduktion til symbolisk interaktionism*, Joel Charon (1992): *Symbolic Interactionism*, Ken Plummer (1991): *Symbolic Interactionism* eller Paul Rock (1979): *The Making of Symbolic Interactionism* osv. for blot at nævne nogle af de referencer, der overrasker mest ved deres fravær. Der findes altså, og underligt nok, ingen referencer til disse klassiske fortolkninger og udlægninger og andre af de mere centrale sekundærttekster i Levin og Trosts bog, og det er egentlig beklageligt, da man herved mister muligheden for at konsultere andre værker, der har et andet perspektiv på symbolsk interaktionisme end det, de to skandinaviske forfattere (re)præsenterer. Hvorfor disse andre sekundærttekster glimrer ved deres fravær, ved jeg ikke, men det synes jeg bestemt trækker fra, hvis man er en læser, der som jeg ønsker informationsmættethed og bredde i den introducerende læsning.

En anden berettiget kritik mod bogen må være, at den, efter min mening, ikke rigtigt kommer udover dette meget introducerende og deskriptive niveau i forhold til symbolsk interaktionisme – måske fordi forfatterne selv tydeligvis er eksponenter for denne tilgang (eller *disse tilgange*, som Trost og Levin gør ganske meget ud af at påpege kendetegner symbolsk interaktionisme). Desuden synes jeg, at bogen til tider måske i drastisk grad betoner forskelle i symbolsk interaktionisme mere end at fokusere på de mange ligheder (f.eks. kapitel 9), og det kan naturligvis have sin berettigelse, men slører også unødigt billedet af, hvad symbolsk interaktionisme er fælles om. Til andre tider virker det derimod som om, at variationerne træder i baggrunden, og at der kun findes en symbolsk interaktionisme (selvom forfatterne som nævnt netop gør me-

get ud af at afvise en enhedsforestilling om *den* symbolske interaktionisme). Det forekommer derfor lidt forvirrende for læseren, og faktisk vil jeg som nævnt ovenfor efter læsning af bogens kapitel 2 (om den historiske baggrund og pionererne) anbefale, at man går direkte til kapitel 9 (om variationer inden for symbolsk interaktionisme), før man læser videre fra kapitel 3. Derved får man en vis skabelon eller fortolkningsramme at sætte de mange begreber og begrebsanvendelser i relief i forhold til.

Trods disse kritiske røster udgør *Hverdagsliv og samhandling* bestemt et væsentligt og vægtigt bidrag til en introducerende kortlægning af symbolsk interaktionisme for en skandinavisk læserskare, og den bibringer et hurtigt og letlæseligt overblik over en tradition, der er omfattende og mangefacetteret, og som mange sociologer efterhånden – fordi det er blevet en *household*-tradition – nærmest tager for givet uden egentlig at vide, hvilke implikationer dette perspektiv har for forståelsen af og forskningen i den sociale verden. Derfor er denne bog vigtig at konsultere, hvis man ønsker at forstå symbolsk interaktionisme som en særlig måde at forstå, fortolke og forske på, der på en lang række områder adskiller sig markant fra andre klassiske sociologiske paradigmer eller perspektiver som funktionalisme, marxisme eller positivism.

Man kan så stille sig spørgsmålet, om bogen bringer så meget nyt med sig i forhold til sin forgænger, *Å forstå hverdagen*, da der, som forfatterne også selv erkender, er tale om forholdsvis store overlap – faktisk må jeg tilstå, at jeg ved en grundig sammenligning af de to tekster havde mere end vanskeligt ved at se de omarbejdelser, forbedringer og udvidelser, som forfatterne henviser til i den nye versions forord – men måske er det bare på tide med *Hverdagsliv og samhandling* at få sat en eftertrykkelig streg under nødvendigheden af et symbolsk interaktionistisk perspektiv også i skandinavisk sociologi.

Michael Hviid Jacobsen
Aalborg Universitet

Helen Liesl Krag: Unsere Schulklasse. Erwachsen werden nach dem Krieg.

Wien, Köln, Weimar: Böhlau 2005 (426 sider)

Hvis jeg skulle definere mig selv, så er jeg ikke traditionsjødisk (*Traditionsjüdin*), men forsvarsjødisk (*Wehrjüdin*) – det lyder godt nok mærkeligt, måske findes der et bedre udtryk...

Sådan reflekterede en østrigsk journalist om sig selv, da hun vendte blikket tilbage til sin opvækst efter 2. verdenskrig:

Jeg ville i hvert fald ikke være offer. Og ingen skulle nogensinde se mig lide.

Og for resten:

Det var overvejende de andre, der var bange for os. Vi var jo ikke de forfulgte. Jeg blev aldrig forfulgt i mit liv. Tværtimod, man har altid været en smule bange. Man var bange for kommunisten, man var bange for jøden, man havde dårlig samvittighed.

Alt dette kommer tøvende og søgende frem i samtalen over for en spørgende partner, som tenderer til at forstå sig selv som offerjødisk. Eller måske snarere som skamjødisk, fordi hun levede som ung, som hun siger, med en længsel efter "en entydig, skamfri jødisk identitet". En tredje samtalepartner oplever sin egen jødiske identitet som tabuiseret. Han kan ligefrem blive vred på sin mor, fordi hun som kommunist i eksilet migrationen i Sovjetunionen havde gjort ham til "russer" og "Moskva-kommunist" og dermed blokeret drengens jødiske selvforståelse (*Sich-selbst-Verstehen*).

Menneskets identitet – det være en traditions-, forsvars-, offer-, skam-, tabuidentitet eller noget helt sjette eller syvende – udformer sig gennem praksis, gennem praktisk bevægelse i sociale relationer. Det

sker nedenunder de navngivne figurer og eksplicite begreber, at man aner, "hvem vi i grunden er". I mødets spørgesituation træder identitet frem og antager narrative figurer.

Det narrative er en erkendelsesvej, som efterhånden er blevet mere og mere anerkendt i sociologisk og humanistisk videnskab. Ad fortællingens vej – især gennem biografisk og autobiografisk rekonstruktion – træder nuancer frem i det mangfoldige og "uordentlige" materiale om menneskelivet, som teorien igen og igen prøver at få bugt på. *Oral History* er blevet en vigtig deldisciplin under hverdags- og socialhistorien. Sociologien har frembragt *Narrative Sociology*, og "*Auto/Biography*" hedder siden 1993 et engelsk fagtidsskrift under *British Sociological Association*. På tysk har forlaget Böhlau i Wien igennem mange år udgivet biografisk-narrative materialer af hverdagshistorisk art, og forlagets bogserie "*Damit es nicht verlorengelt...*" er efterhånden nået op på et halvt hundrede bind.

I denne serie udkom også Helen Krag's bog om hendes jødiske farmor ("*Man hat nicht gebraucht keine Reisegesellschaft...*", 1988). Nu har forfatteren fulgt op med en samling af interviews med sine skolekammerater. Bogen genopliver et ungdoms- og skoleliv i 1950'ernes Wien. Klassekammeraterne er født omkring 1942 og afgået med *Matura*, studentereksamen, i 1960. Skoleklassen lå i den russiske sektor og havde russisk som første fremmedsprog. Midt i skoleforløbet, i 1955, blev Østrig et uafhængigt, neutralt land mellem Øst- og Vestblokken. Helen Krag vandrede senere til København, hvor hun fik ph.d. i Østeuropa-studier og siden har forsket og undervist i Minoritetsstudier på Københavns Universitet. Efter 35 års liv i Danmark vender hun med denne bog tilbage til sine østrigske "rødder" og skjuler ikke, at dette også har en slags terapeutisk dimension. Bogen er et forsøg på at "forsone sig med hjemstavnen" (*Ver-söhnung mit der Heimat*). Forfatterens metode er, at hun spørger sig frem til modsætninger og følelser – og desuden leder hun efter en slags "tredje sag".

Modsætninger og gruppedannelser
Opmærksomheden på modsætningerne fra dengang udgør bogens dialektiske side. Hvem stod dengang imod hvem? Her præger modsætningsaksen mellem "højrefløjen" og "venstrefløjen" billedet, klike-dannelsen mellem "de brune" på den ene side og "de røde" på den anden. Men det var ikke den eneste konfliktlinie. Andre skillelinier var af religiøs art: der sad jødiske, katolske, protestantiske og fritænkere side om side i klassen, og under de dominerende katolske forhold havde aksens katolsk vs. ikke-katolsk en speciel betydning. Desuden var der etnisk-nationale modsætningslinier, som gik mellem skoleklassens stærke jødiske mindretal og de tysk-nationale. Blandt de sidstnævnte var der imidlertid forskel mellem de hjemmefødte østrigere på den ene side og de tyske fordrevne på den anden, som gennem krigs- og efterkrigstidens store folkeudrivelser var kommet fra Ungarn, Siebenbürgen og andre østlande. Der var desuden forskel på, om man var pige blandt piger eller dreng blandt drenge.

Ikke mindst var der "klassekamp" i klassen. Det gjorde forskel, om man var fra borgerlig eller proletarisk familie, velhavende eller fattig. En vigtig person i klassen var den halvproletariske nazi-slagsbror, som man frygtede, og som var drivkraft i den højreradikale *Bund Heimattreuer Jugend* (BHJ) – og som i sit senere liv aldrig blev "noget ordentligt". Men i samtalen med ham, hvor han falder tilbage til sin lokale dialekt, og gennem skolekammeraternes erindringer om ham, kan man fornemme, at de – også Helen – kunne være fascineret af ham. På den anden side var der den borgerlige højrefløjselev, som senere gjorde flot karriere via det akademiske system, med hjælp af den duellerende studentekorporation *Burschenschaft* og "Frihedspartiets" netværk (FPÖ). Her hører man den "pæne" højreradikalismes sprog, som ikke vedkender sig noget som helst og konsekvent taler uden om. Bedreviden og retfærdiggørelse i tågede, slyngede og objektiverende formler. Disse modsætningsforhold kunne altså give underlige krydsninger. Den kommunistiske

elev, som kom fra en velhavende jødisk familie, kunne stå over for en tysk elev, hvis forældre var fordrevet "fra Øst" og økonomisk på nulpunktet. Samtalerne vidner både om elevernes afstandstagen fra hinanden og deres leg med hinanden, på kryds og tværs. I denne kompleksitet ligger bogens styrke.

Følelser

Modsætningernes historie er samtidig en historie om følelser. Helen Krags spørgsmål berører angst, smerte og skam. Nogle skolekammerater græder under samtalen, overvældet af erindringen. Interviewene dokumenterer møder mellem menneske og menneske, levende subjektivitet. I 1980'erne prøvede den østrigske forfatter Peter Sichrovsky i to bøger om hhv. unge jøder og børn fra nazifamilier at fange denne subjektivitet (*Wir wissen nicht was morgen wird, wir wissen wohl was gestern war. Junge Juden in Deutschland und Österreich*. Kiepenheuer & Witsch 1985. Og: *Schuldig geboren. Kinder aus Nazifamilien*. Kiepenheuer & Witsch 1987). Det var geniale forsøg, som med rette vandt international berømmelse (På dansk: *Født skyldig. Børn af nazifamilier*. Samleren 1987). Sichrovsky introducerede en ny biografisk genre, som ramte dybt ned i subjekternes kerne, deres indre modsigelser. Han anvendte visse litterære omskrivninger for at fange de fortællende menneskers sprog og komponerede det til en sammenhængende livsfortælling. Teksterne "gik tæt på".

Helen Krags samtaler kan man læse i forlængelsen af dette projekt. Men hun holder sig til den rene dokumentation. Det kan opleves som lidt "tørt" i bogstavelig forstand – tårene forbliver usynlige. Sproget forbliver ved overfladen – de adspurgte kan tale uden om. Følelserne er der, men de kommer ikke rigtig "over til mig". Engang imellem kan man godt fornemme "noget", men så skrider spørgeren frem til det næste punkt. Kan man spørge dybere?

Eller metodologisk sagt: Hvad folk siger, er én ting, hvad de mener, er noget andet. Og desuden: Folk *siger ét, mener*

noget andet og gør noget tredje. Ikke mindst er det vigtigt, hvad folk fortier. Helen Krag hentyder til fortællinger, men det forbliver ved antydninger. Med samtalerne uredigerede afskrifter har hun leveret et råmateriale. Sprogfigurerne kunne fortjene at blive analyseret nærmere.

Mindretal, bevægelse og identitet
Hinsides erindringen mellem "dig" og "mig" peger samtalerne mod en slags "tredje sag". Det er mere end den personlige erindring: Hvordan var det nu – hvad betød det for dig – hvordan har jeg det med dengang? Den "tredje sag" er en "objektivitet" ud over den subjektive gevinst, vi får ud af det at vende blikket tilbage. Hvor subjektiviteten hele tiden unddrager sig sproglig fastlæggelse, er der nogle "emner", der opfordrer til teoretisk behandling.

En sag, som ligger forfatterens arbejdsfelt nær, er "mindretal og fordrevne". Hvem er mindretal, og hvem er flertal – og ud fra hvilke kriterier? Gennem samtalerne sker en opdagelsesproces. Normalt, og netop ud fra en jødisk emigrationshistorie, står den jødiske mindretals fornemmelse manifest over for det tyske (eller tysk-østrigske) flertal, som er "hjemme hos sig selv". Denne fornemmelse har i første omgang også præget Helen Krag, men undervejs opdager hun, at det ikke holder. I løbet af samtalerne fremtræder især en paradoksal nærhed mellem jødiske flygtninge og folketyske fordrevne. Begge grupper var dybt usikre om deres tilhørsforhold. Til sidst konkluderer hun: "*So recht bedacht, fühlten sich alle in der Klasse als Teil von Minderheiten*" – alle følte sig som mindretal.

Gruppe- og identitetsdannelsen er imidlertid ikke kun noget, man "mener" eller "regner sig selv til". Den har med kropslig praksis at gøre. Helen Krag spørger derfor igen og igen: Har du dyrket idræt, og hvilken rolle har det spillet for dig? Det fører frem til, at folk nævner spejderaktiviteter, lejrspor både i den højre-radikale BHJ og i den røde Unge Garde, korsang og 1. maj-demonstrationer: Man socialiseres gennem kroppen – og man

modsocialiserer sig. Det var i aktivitet, at de unge blev til et "vi". Folk er folk i bevægelse, også bogstaveligt og kropsligt forstået.

Spørgsmålene går imidlertid ikke særligt dybt ned i dette forhold. Er en idræt nævnt eller kort kommenteret, går det videre i rækken af spørgsmålene. Men så burde samtalen for alvor begynde og blive substantiel – det drejer sig om mere end en bestemt sportsaktivitet, mere end sundhed, vægt og blodtryk, noget om og med livet, menneskers sociale liv. Skolekammeraternes samtaler kan læses som et skridt frem til noget, der fortjener mere opmærksomhed i fremtiden.

I baggrunden spøger spørgsmål om den "nationale identitet": Klassen sad på skolebænken lige på det tidspunkt, da den "østrigske nation" blev udformet. Østrig havde gennem århundreder været én blandt flere monarkiske regioner i Tyskland, men den mest centrale, indtil den i 1800-tallet tabte til Preussen. Efter 1. verdenskrig lancerede et politisk mindretal på højrefløjen idéen om en "østrigsk nation" og gav den et katolsk og autoritært indhold. Det var austrofascismen. Både venstrefløjen og den ikke-klerikale højrefløj stod imod. Men nazisternes stortyske rige forandrede situationen. Idéen om den østrigske nation fik nu en bredere opbakning, og den blev i 1955 til statsdoktrinen. Samtalerne mellem de gamle skolekammerater kredser indirekte om denne sag.

At tysk identitet ikke er en død sild, beskrev den socialistiske forfatter Günther Nenning lige før muren faldt i en anden tysk stat, DDR (*Grenzenlos deutsch*. Kne-sebeck & Schuler 1988). Ud fra sin egen jødiske identitet udviklede Nenning en vision af kulturel sammenhørighed uden stat og grænser – "grænseløs tysk", forstået som statsløs tysk.

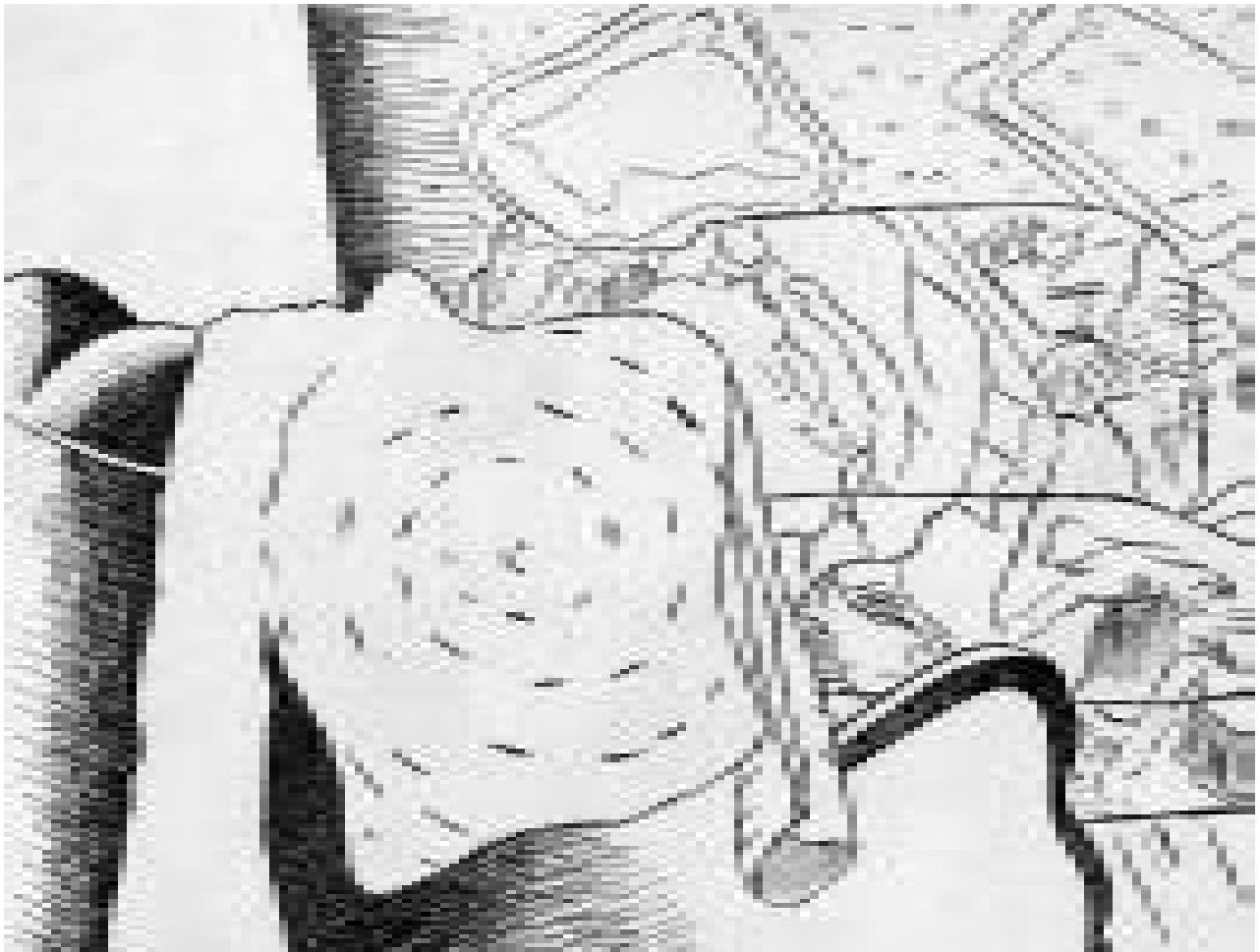
Nenning viste, hvor berigende det kan være at spørge sig frem til folks identiteter netop ud fra jødiske erfaringer, som jo dannede baggrund for det moderne identitetsbegreb, som det blev udformet hos Sigmund Freud og Erik Erikson. Hvad fortæller dette – kan man således efter Helen Krag samtaler spørge – om det tyske (el-

ler det danske) som traditionsidentitet, forsvarsidentitet, offeridentitet, skamidentitet, tabuiseret identitet? Eller trodsighedsidentitet, flugtidentitet...?

Om dette og andet kan den flerstemmige "Wiener melange", som Helen Krag

har dokumenteret, læses som en berigende mosaik-roman.

Henning Eichberg
Syddansk Universitet

Annemette Lindhardt Olsen,
Dorthe Larsen & Anita
Lange: *Vielser og skilsmisser
– børn i skilsmisser.*

København: Danmarks Statistik 2005
(61 sider)

I november 2005 udgav Danmarks Statistik "Vielser og skilsmisser – børn i skilsmisser" som en af en efterhånden længere række af temapublikationer, hvoraf et par tidligere har været omtalt eller anmeldt i Dansk Sociologi.

Formålet med publikationen er, ifølge forordet, "at sætte tal på nogle af de forhold, som er centrale i forbindelse med familiedannelse og opløsning af familier" (s. 3). Derudover belyses i hvor høj grad personer vælger ægtefæller fra samme sociale baggrund som dem selv og hvordan risikoen for skilsmisse varierer med den sociale baggrund. Endelig er der et afsnit om brud i børnefamilier – både blandt gifte og i andre typer af familier. Det skal også fremhæves, at der indgår afsnit om registrerede partnerskaber.

Publikationen er væsentlig i forbindelse med de mange myteagtige påstande om familierne og skilsmisser, der næsten dagligt præsenteres i medierne. Jeg har i foråret anvendt en del af materialet i undervisningsøjemed i demografi og det er i den forbindelse værdifuldt at have de nye tal og figurer, men også, at der i teksten er en løbende forklaring af, hvad der kan ses ud af de forskellige mål. Der er således en ret eksemplarisk gennemgang af, hvad der kan tolkes ud af målene: Ved anvendelse af forskellige nævnere i udregningerne anskueliggøres muligheder og begrænsninger i tolkningerne, noget, der kunne være nyttigt for journalister – og såmænd også for en del kommenterende forskere – at sætte sig ind i, før de kaster

sig ud i fortolkninger af "udviklingen".

Som et eksempel kan nævnes *skilsmisser*: Først nævnes det absolutte antal af skilsmisser, og kort derefter skrives: "Antallet af skilsmisser i et kalenderår er ikke altid et godt mål for, i hvor høj grad eksisterende ægteskaber opløses" (s. 25) og der fortsættes eksemplarisk kort og klart: "Et års skilsmisser består af opløste ægteskaber fra mange vielsesårsgange og med meget forskellig varighed, og såvel varighed som vielsestidspunkt har betydning for, hvor stor en andel af ægteskaberne, som opløses". Sagt med andre ord: Skilsmissehyppigheden hænger sammen med, hvor længe parret har været gift og desuden har par i ægteskaber, der er indgået i forskellige perioder, levet under forskellige samfundsmæssige vilkår, og haft forskellig baggrund for at gifte sig og derfor også forskellig risiko for opløsning.

Her præsenteres vi altså for spørgsmålet om den mest korrekte nævner: Hvad man vil sige noget om, bør bestemmes, hvilken udregning, der foretages. Hvis de opløste ægteskaber ses i forhold til mængden af bestående ægteskaber, siger det mere end det absolutte tal i sig selv: Men det bliver endnu mere præcist (eller specifikt) at se på "ægteskabsopløsningstavler", hvor man år for år følger en vielseskohorte – altså ægteskaber indgået i ét og samme år – og løbende beregner, hvor stor en andel, der er opløst indtil dato, og tilsvarende, hvor stor en andel, der er tilbage. Disse beregninger indgår også i de årlige Befolkningens bevægelser, som Danmarks Statistik udgiver.

Andelen af ægteskaber, der er opløst ved skilsmisse er gradvis steget fra kohorterne fra 1950'erne (som er de første år, hvorom der indgår beregninger i denne temapublikation) til 1980'er-ægteskaberne. Men derefter "... ser (det dog) ud til, at udviklingen i skilsmissehyppighederne

i de første år er stagnerende for ægteskaber indgået efter 1980“. Og for “ægteskaber indgået i 2000 ligger andelen opløste ægteskaber ligefrem lidt under 1980-niveauet i de første år“ (s. 25).

Det er den slags korte, klare fremstillinger, der er brug for til at nuancere noget på udsagn som f.eks. “Folk bliver skilt som aldrig før!“, der ofte bliver fremført som tegn på, at familien i Danmark er i krise. F.eks. indgik en lignende kommentar i dagbladet Politikens serie om “En nation i stress“, hvor skilsmisser blev nævnt sammen med andre såkaldte “omkostninger“ for samfundet (nu), omkostninger ved en nation i stress (10.4.2006), hvor “nuet“ underbygger antagelsen om, at også skilsmisserne stiger!

Men man kan også tolke udviklingen som en indikator på, at ægteskaber i de seneste tiår er indgået på et andet grundlag end ægteskaber i 1950'erne og 1960'erne, idet der i dag ofte er tale om vielser af par, der allerede har boet sammen nogle år og måske allerede har et eller flere børn. Ægteskabet er i dag for de fleste et valg, hvor det tidligere var nødvendigt at gifte sig, f.eks. for at få en bolig, eller hvis kvinden var blevet gravid. Og disse nyere ægteskaber synes at få en længere holdbarhed, idet mindste så længe de har kunnet følges indtil videre.

Ud over de relativt enkle fremstillinger, som belyser antal og omfang af vielser og skilsmisser, indeholder publikationen som nævnt indledningsvist også afsnit om den sociale baggrund blandt nygifte og nyskilte, samt om omfanget af brud i børnefamilier.

I en stor del af tabellerne og graferne i publikationen indgår heldigvis flere dimensioner, f.eks. både køn, alder og socioøkonomisk placering og en del viser karakteristika ved både manden og kvinden i ét og samme par, hvilket ellers kan være svært at finde frem til i almindelig offentliggjort statistik. Det er stadig sådan, at der er relativt flere af mændene i høje stillinger eller med langvarige uddannelser, der gifter sig med kvinder med lavere stillinger/kortere uddannelser end der tilsvarende er blandt kvinder; et forhold, der

formentlig i det mindste delvis hænger sammen med at der antalmæssigt stadig er flere mænd med høje stillinger og/eller lang uddannelse.

Risikoen for at opleve skilsmisse er højere for personer med lavt end med højt kvalifikationsniveau og arbejdsløse mænd har den højeste skilsmissehyppighed (ca. 30 pr. 1000) for perioden 2000-2004 under ét, efterfulgt af arbejdsløse kvinder (ca. 25 pr. 1000), mens personer uden for arbejdsstyrken har lavest hyppighed. Men i denne opgørelse er der ikke taget højde for alderen og det bemærkes, at personer uden for arbejdsstyrken består af en del ældre, som generelt ikke oplever skilsmisse lige så hyppigt som yngre (s. 33-34).

Når alderen tages med i billedet, ses det for næsten alle de socioøkonomiske grupper, der indgår, at skilsmisseraten falder med stigende alder, undtagen for mandlige “topledere og lønmodtagere på højeste niveau“, hvor raten er stigende op til ca. 40 års alderen., hvorefter den aftager. Arbejdsløse af begge køn ligger klart højt og for de arbejdsløse kvinder falder skilsmisseraten efter 30 års alderen, mens de arbejdsløse mænd først har en faldende rate ved 50 års alderen. I denne form for opgørelse kan det dog ikke afgøres, hvorvidt der er tale om en kohorte (generations-)effekt.

Den sidste del af publikationen omhandler børnefamiliernes brud, og for at øge sikkerheden for, at de anvendte registerdata vedrører fungerende familier, har forfatterne valgt kun at inkludere familier, hvor ægtefællerne havde fælles adresse (mindst) de seneste fem år før skilsmissen. I 2004 var der børn i mere end to tredjedele af de skilsmisser, der forekom i denne gruppe, hvilket for så vidt angår antallet af børn svarer til 2,2 % af de børn, der boede sammen med ægtepar ved begyndelsen (1.1.) af 2004 (s.41).

Syv-årskrisen for ægteskaberne genfindes ikke blandt disse familier med børn i 2004, idet den største andel er blevet skilt i ægteskabets femte år – tidligere blandt ægtepar uden hjemmeboende børn end blandt ægtepar med (s.43). Også familier med kun ét barn skilles tidligere, hvis de

skilles – og, som det forklares: Da disse børn medregner såvel fælles- og særbørn, er det altså ikke et forhold, der (altid) kan forklares ved, at familier med flere børn nødvendigvis må have været sammen længere tid end familier med kun ét barn (s. 44).

I afsnittet om de forskellige familietyper vises det bl.a., at der i 2004 er en lidt større del (10 %) af de børn, som oplevede brud blandt samboende par (hvilket ifølge Danmarks Statistiks definition betyder, at de to voksne ikke begge er forældre til det pågældende barn), der efterfølgende bo-

ede hos deres mor og en ny partner, end blandt børn, der boede hos samlevende par (med fælles barn eller børn) eller ægtepar, hvor det drejede sig om henholdsvis ca. 5 og 7 % (s. 50-51).

Alt i alt en anbefalelsesværdig publikation, der besvarer en del spørgsmål, men også giver lyst til at få lavet flere og mere indgående analyser af diversiteten af familiebilledet i Danmark i dag.

Lisbeth B. Knudsen
Institut for Sociologi, Socialt arbejde og
Organisation, Aalborg Universitet